

Institucionalització de la literatura i institucionalització de la llengua literària

Jordi Ginebra (Tarragona)

Summary: It is accepted, within the framework of the contemporary Catalan cultural system, that Pompeu Fabra was the architect of modern literary Catalan. The contemporary institutionalization of the Catalan language is therefore a product of the 20th century: a work of Fabra and Noucentisme. Yet before Fabra there was already modern Catalan literature, and there is no institutionalization of literature without an also institutionalized literary language. How is this contradiction resolved? The noucentists conveyed the idea that 19th-century literature was «languageless» literature, but a new look at the past compels us to rethink our views, and to ask ourselves whether reality requires further nuances. In this work, a proposal is made to periodise the progressive institutionalization of contemporary Catalan as a literary language, in a span that begins in 1859 and ends in 1913, with the implementation of the Fabra reform.

Keywords: history of Catalan, 19th-century Catalan literature, «Renaixença», institutionalization of the literary language, institutionalization of literature ■

Received: 10-06-2021 · Accepted: 12-11-2021

■ 1 Introducció

Acceptem generalment, en el marc del sistema cultural català contemporani, l'afirmació que Pompeu Fabra va ser l'artífex del català literari modern. L'expressió «creador de la llengua catalana moderna» ja apareix a la revista *Acció Valenciana* el 1930 (Ferrando, 2000: 132), i s'ha anat repetint des de llavors. Així, Joan A. Argenter (2018) defineix Fabra com l'«artífex del català literari modern» i Jordi Mir el qualifica de «pare del català modern»,¹ expressió que trobem en altres textos. Precisament la celebració recent de l'Any Pompeu Fabra 2018 ens ha proporcionat una gran quantitat d'ocasions de sentir comentaris en aquesta línia. Els escriptors noucentistes van veure en les normes fabrianes un sistema d'afirmació de moder-

1 Títol d'una conferència pronunciada el 22 de gener de 2016 a la Biblioteca Joan Petit i Aguilar de Sant Feliu de Codines, <<http://www.santfeliudecodines.cat/actualitat/agenda/2016/01/22/homenatge-a-pompeu-fabra>>.

nitat que els permetia presentar-se davant la societat en termes, diguem-ne, de normalitat cultural. Després aquesta idea ja no ha estat qüestionada, i al llarg dels anys escriptors tan diferents ideològicament com Manuel de Pedrolo i Llorenç Villalonga han fet afirmacions coincidents sobre la matèria. La institucionalització contemporània de la llengua catalana és, doncs, una cosa del segle XX: obra de Pompeu Fabra i del Noucentisme.

I tanmateix resulta que, com d'altra banda sap tothom, abans de Fabra ja hi havia literatura catalana. Ja hi havia literatura catalana *moderna*: literatura amb vocació d'emmarcar-se en les vicissituds i les coordenades socials i polítiques de la contemporaneïtat. I hi havia literatura no sols en el sentit, seguint la distinció d'Itamar Even-Zohar (1999), de l'existència de *béns* (seria absurd debatre ara sobre la qualitat i la maduresa de l'obra de Verdager, Oller, Guimerà, Maragall i tants d'altres), sinó també en el de l'existència d'*eimes* (recursos que ajuden a organitzar una literatura entesa com a xarxa, com a sistema: editorials, revistes, premis, traduccions, etc.).

Hi havia literatura, doncs. I no hi ha literatura sense llengua literària. I, sobretot, no hi ha *institucionalització* de la literatura sense llengua literària. Sense llengua literària també *institucionalitzada*. Però potser precisament el que resulta anòmal és que en el cas català s'ha transmès amb naturalitat la idea de la negació d'aquesta realitat evident. Això és el que, en relació amb el segle XIX, ens van transmetre —el que ens han transmès— els noucentistes i els seus continuadors: la idea —i se'm perdonarà l'expressió, potser una mica forçada— d'una «literatura sense llengua». Els noucentistes no volien (i, sobretot, no podien) rebutjar la qualitat literària (i la significació cultural) d'autors com Verdager, Oller i Guimerà, i per això els van consagrar —o van contribuir a consagrar-los (o no es van oposar a consagrar-los)— com a escriptors importants. Però, alhora, no els volien acceptar la llengua en què escrivien. Per això, per exemple, un autor com Carles Riba fa autèntics exercicis de malabarisme intel·lectual a l'hora d'enfrontar-se a Verdager o Maragall (vegeu, per exemple, Turull, 2014 i 2018): es tracta, d'alguna manera, de la complexa i contradictòria tasca de salvar-los condemnant-los.

La literatura catalana contemporània anterior a Fabra i al Noucentisme és percebuda, doncs, com una «literatura sense llengua». A l'estudiós actual, però, li correspon, d'una banda, entendre i explicar la cristallització històrica i ideològica d'aquesta percepció —una tasca que no és l'objectiu d'aquest treball— i, de l'altra, intentar mostrar que la realitat de la llengua literària del segle XIX no va ser ben bé la que respon a aquesta percepció. Perquè, com he dit, no és possible que hi hagi literatura contemporània sense llengua literària institucionalitzada —almenys en un determinat grau.

■ 2 ¿Una nova mirada?

¿Però què en sabem, de la llengua literària catalana com a institució al segle XIX? Segurament, ben poc (i això no vol dir que no hi hagi estudis concrets d'aspectes parcials de gran valor). Ens pesa i ens atenalla la percepció here-tada (Sunyer, 2012), que ens ha fet creure que no valia la pena estudiar aquesta llengua. No valia la pena, lògicament, estudiar una llengua «que no era llengua». Fixem-nos en aquests passatges:

En els primers temps de la restauració literària del català, la imperfecció de l'instrument verbal era un desavantatge fortíssim que perjudicava el descabdellament complet i el ràpid ascens de la jove cultura catalana. La prosa dels homes del segle XIX, amb ben poques excepcions, feia patir. Era aquell un llenguatge bastard, fet amb mots i idiotis-mes catalans, o catalanitzats barroerament, sobre el canemàs de la construcció castellana.

Els començos de la formació o reformació de l'idioma van ésser durs. La relativa correcció literària dels millors escriptors i poetes del període floreasc i dels primers anys del segle present [el segle XX] era deguda a un excepcional instint del llenguatge, a una espècie de do del cel. Mentrestant, el quadro general de la nostra literatura –i més la prosa que el vers– oferia l'espectacle de l'anarquia ortogràfica i morfològica i la barreja estranya de vulgarismes, barbarismes, arcaïsmes i dialectalismes.

I en aquest altre, centrat concretament en Narcís Oller:

Narcís Oller no ha tingut en grau prou alt el sentit de l'idioma, i la seva prosa no adquireix prou vigor per a esborrar o atenuar les tares lingüístiques. [...] Ell escrivia en el temps en què regnaven sobiranament, en el llenguatge parlat de la burgesia i de la menestralada de Barcelona, el *pues* i el *después*, el *bueno* i el *buenas*, el *hasta* i el *en aquel entonces*. Per evitar aquests trencacolls lingüístics calia, o bé una certa malícia de professional de la ploma, o bé un fort sentiment estètic de la parla. Cap d'aquestes dues condicions no ha posseït en grau suficient l'autor de *La febre d'or*. Les seves condicions remarcables de narrador i de costumista, de fotògraf d'ambients casolans i de psicòleg d'ànimes vulgars, no han estat prou poderoses per a contrarestar, als ulls de les noves generacions catalanes, la deficiència de llenguatge. [...]. Els barbarismes de lèxic i de sintaxi hi són tan abundants i sovint tan greus, que quan la llegeix avui un català amb sensibilitat lingüística sent per força, a despit de la traça evident del narrador i de la vitalitat de les escenes i de les figures, el sotragueig de l'estil bilingüe.

¿Quin autor s'esgrescarà, si parteix de les idees expressades en aquests passatges, a estudiar la llengua literària dels escriptors catalans del segle XIX? ¿Qui serà capaç de tractar, per exemple, de la llengua de Narcís Oller? Lògicament, no resulta gens atractiu dedicar esforços a analitzar, ordenar i conèixer una realitat sense relleu, sense valor.

Fixem-nos encara, finalment, en aquest altre text (escrit en castellà), que també tracta de la llengua literària del segle XIX, específicament de la dels Jocs Florals:

El mayor anhelo de todo principiante, por aquellas fechas, consistía en recoger palabras usadas sólo en los certámenes para aprovecharlas luego en alguna estrofa. Un adjetivo inusitado, un verbo oscuro, que sólo se oían una vez en los Juegos Florales, era realmente un hallazgo, una perla, y aunque no viniese a cuento se engarzaba en un verso: en ocasiones se componía el verso por la palabra, o toda la poesía por la palabra y el verso. Algunos no se contentaban con prendarse de los más emmohecidos arcaísmos, sino que inventaban vocablos disfrazados de tales: *arcaísmos nuevos*, como si dijéramos.

Els quatre textos transcrits estan redactats des d'un moment històric, des d'un *ara*, que mostra, diguem-ne, l'autoconsideració d'estable. Un *ara* en el qual es percep que la situació ja és aliena, lògicament, a les desmesures i desorientacions que es descriuen. Un *ara* –hem de pensar– que ofereix als escriptors, per contrast amb la realitat passada que es descriu, un model segur i equilibrat de llengua literària –o relativament segur i equilibrat.

Doncs bé: resulta que els tres primers textos transcrits són de 1924 i 1925. El quart –i és aquesta diferència el que vull destacar– és de 1888: de 35 anys abans. El 1888 –molt abans de Fabra, molt abans del Noucentisme, molt abans de la institucionalització de les primeres dècades del segle XX– hi havia autors que percebien la situació de la llengua literària d'aquell moment com a ordenada, segura i estable. Almenys fins a cert punt. Almenys fins a un punt marcadament diferent del punt en què es trobava la llengua del període que es valora (el dels primers temps dels Jocs Florals). Autors que percebien, així, que comptaven amb una llengua que d'alguna manera hem de qualificar (amb totes les matisacions que calgui) de llengua institucionalitzada. (Lògicament, la percepció del que pot considerar-se una llengua institucionalitzada varia al llarg del temps, i avui ens fem uns plantejaments molt diferents dels que es feien els escriptors catalans de la dècada dels vuitanta del segle XIX, però això és en part una altra qüestió.)²

De fet, si ens fixem en les dades –els *béns* d'Even-Zohar– que podia recollir l'observador de 1888 –Josep Yxart–, haurem de concloure que la seva percepció que la llengua literària catalana del moment era una llengua madura i segura tenia fonament objectiu. Tres anys abans s'havia publicat

2 El text de 1888 és de Josep Yxart. En concret, de l'assaig «Poesías de Ángel Guimerá», inserit al volum *El año pasado. Letras y artes en Barcelona* (Yxart, 1888: 609). Els tres textos anteriors són d'Antoni Rovira i Virgili, de tres editorials apareguts a *La Publicidad* el 1924 i el 1925 (Rovira i Virgili, 1924 i 1925; per al tercer, Rovira i Virgili, 1999: 74–75).

una novel·la de l'envergadura de *Vilaniu* (1885) i un llibre com les *Poesies* de Miquel Costa i Llobera, i dos anys abans s'havien publicat *Canigó* (1886) –potser l'obra més important de Verdaguer– i *Lo catalanisme* (1886) –un sòlid exponent de prosa doctrinal, d'assaig polític. Un any abans havia aparegut el primer volum de la *Història de Catalunya* (1887) d'Antoni Aulèstia,³ i el mateix 1888 s'havia representat i editat *Mar i cel* (1888). Tot plegat no és cosa menor. En l'àmbit de la filologia, aquell mateix 1888 es publicava el primer volum de la nova edició del diccionari Labèrnia, un contundent volum de gran format i presentació acurada, bellament editat. Joan Sardà va opinar llavors que aquest diccionari «tal cual se publica aumentado y corregido, responde a las necesidades prácticas y corrientes de nuestra lingüística» [és a dir, de la nostra «activitat lingüística»] (Sardà, 1889: 139–140).⁴

El que em sembla que se segueix de les dades a les quals m'acabo de referir és que l'estudiós de la llengua i la literatura catalanes contemporànies té avui, entre les seves comeses, la de mirar de reconstruir aquesta història poc coneguda de la institucionalització de la llengua literària anterior al Noucentisme i a la implantació del fabrisme. No es tracta de posar en dubte que la institucionalització vigent avui de la llengua literària és la que realitzen Fabra i els noucentistes, però sí d'abandonar la idea que tot el que hi va haver en aquest àmbit durant el segle XIX va ser anarquia, desorientació, desmesura, provincianisme i, en el millor dels casos, felicitat esclat de l'instint.⁵

3 D'acord amb Enric Pujol (2009: 392), per exemple, amb la *Història de Catalunya* d'Antoni Aulèstia i Pijoan (2 vols., 1887–1889), «el català assolí per al gran públic el rang d'idioma científic en el camp historiogràfic».

4 En un àmbit altre que el literari –però important pel pes que té com a referent sociolingüístic– podríem encara indicar que pocs anys abans, el 1883, s'havia editat en català el *Projecte de Constitució* per a l'Estat català, resultat del Congrés Regional Federalista del mateix any.

5 Els comentaris fets en aquest apartat presenten cert paral·lisme amb els de Magí Sunyer a propòsit del primer antinormisme. Sunyer assenyalava el 2012 que l'opinió noucentista «continua vigent, en gran mesura, per valorar els escriptors de la Renaixença, acusats d'antiquaris ruralistes, anacrònics i desmanyotats» (Sunyer, 2012: 172), i afegia que «no té cap mena de sentit mantenir recels cap a uns intel·lectuals que van dedicar la vida a la cultura catalana» i que «figuren entre els millors escriptors que han utilitzat la llengua» (Sunyer, 2012: 175).

■ 3 Una proposta d'estudi

En les pàgines que seguiran faig una primera temptativa de proposta per periodificar el procés d'institucionalització vuitcentista de la llengua literària. Un procés que no necessàriament va ser lineal (aquest és un dels punts que caldria determinar). Naturalment, per les raons adduïdes fins ara, convé insistir en el caràcter marcadament provisional de la proposta. Es tracta més aviat de conjectures, a partir de dades parcials, sobre com podria ser que s'haguessin desenvolupat les coses. En el futur caldrà fer recerca empírica sistemàtica per confirmar, matisar o rebutjar el que estableixo aquí com a conjunt d'hipòtesis.

Sigui com sigui, abans de continuar m'entretindré a perfilar breument el concepte bàsic al voltant del qual s'articula aquesta contribució. Em refereixo, lògicament, al concepte d'*institucionalització* de la llengua literària. (I abans de continuar també he de fer constar que els comentaris de Francesc Bernat i Baltrons i, sobretot, de Josep M. Domingo han estat fonamentals per aconseguir que el que diré tot seguit tingui sentit –i, en qualsevol cas, si no en té no és pas responsabilitat seva.)

Parlem d'institucionalització de la llengua literària (o, de manera en part més àmplia, de la llengua escrita) bàsicament amb dos sentits diferents (per bé que fortament relacionats). En primer lloc, al fet que un idioma esdevé pròpiament, al si d'una societat, la llengua característica de la literatura (als «mots de la tribu» degudament repristinats *ad usum* de la literatura, d'acord amb una expressió informal de Josep M. Domingo). Això vol dir que s'identifiquen uns usos socials i es genera consens a l'entorn d'uns valors i d'una legitimitat: la llengua adquireix força simbòlica i capacitat representativa des del punt de vista cultural i, en un sentit ampli, des del punt de vista polític. En última instància, aquest és, per exemple, el sentit que té el mot *institució*, en relació amb el francès, en el títol del conegut llibre de René Balibar *L'institution du français* (1985). En segon lloc, parlem d'institucionalització per referir-nos a la concreta projecció normativa/ jurídica d'aquests usos i valors, al fet que una llengua adquireix modalitat estàndard i fixació ortogràfica, gramatical i lèxica (un fet que pot anar lligat a la publicació i acceptació explícites d'unes normes o no).

També es parla d'institucionalització de la llengua per al·ludir al fet que un idioma esdevé llengua institucional, llengua de les institucions. Aquest sentit és el que està menys directament relacionat amb la temàtica que es tracta en aquestes pàgines –entre altres coses perquè no afecta específicament la literatura, sinó la llengua escrita en general–, i en tot cas el que

convé assenyalar és que el segle XIX és més aviat el segle en què les poques institucions que encara conservaven el català com a llengua pròpia –ni que fos en part– l’acaben de perdre: les notaries (el 1862), l’ensenyament (el 1858), el capítol de la catedral de Barcelona (1856), etc. Totes aquestes institucions perden la seva llengua més o menys al ritme que es va construir la institució social per excel·lència de la contemporaneïtat: l’estat nacional. L’estat nacional, com a institució totalitzadora, uniformitzadora i homogeneïtzadora des del punt de vista cultural, anul·la les singularitats lingüístiques de les institucions que perviuen de l’Antic Règim. Per contrast, aquest és un altre factor (tot i que ara no és el moment d’estendre-s’hi) que dona valor a la restauració dels Jocs Florals de Barcelona: els Jocs són la primera institució catalana contemporània nova que adopta com a llengua institucional, des del començament, el català.

En part perquè està vinculat a aquestes institucions d’Antic Règim, hi ha encara, doncs, un català literari institucionalitzat –tot i que no específicament «de la literatura»– en la dècada dels trenta, quaranta i cinquanta del segle XIX: hi ha identificats uns usos socials de la llengua i un consens a l’entorn d’uns valors, i hi ha un model idiomàtic establert. Són, de tota manera, usos i valors precisos i molt delimitats. Una obra com el *Compendi historich de la vida del príncep dels pagesos, Sant Isidro Llaurador* d’Antoni Collell (publicada el 1842 a Barcelona per Valentí Torras) segueix un model de llengua literària definit. No és encara ben bé una llengua en crisi (és una llengua que avui no ens agrada, però això és una altra qüestió), i l’obra té un públic i un àmbit de funcionalitat, com passa amb altres obres d’aquest estil, com són *Los balls sense vel*, de 1858.⁶ L’exemple insígnia d’aquesta mena d’obres és el bestseller *Camí dret i segur per arribar al cel*, d’Antoni Maria Claret, publicat per primera vegada el 1843 i que va arribar a 185 edicions amb més de 100.000 exemplars durant tot el segle XIX (Ferrando i Nicolàs, 2011: 323). Són també àmbits de llengua institucionalitzada (amb el doble sentit, de valor/consens i de fixació formal) el que representa una obra com els *Elements de la notaria* (1834), de Marià Josep Sala, i, en un altre registre, el que representa *La cinyera catalana* (1833–1837) –que no té cap sentit relacionar, com de vegades s’ha fet, amb la Renaixença.⁷

6 Obra analitzada des del punt de vista lingüístic per Sanchis Mollà (2015).

7 Els *Elements de la notaria* han estat reeditats recentment per Rosa Congost (2008). De *La cinyera catalana* se’n va fer una reedició facsímil el 1980 (Anònim, 1980).

Totes aquestes obres són importants, perquè testifiquen la pervivència d'una institucionalització de la llengua literària que arriba fins ben endins del segle XIX. I són probablement importants en relació amb un altre punt al qual em referiré després. Però aquest fet no ens hauria de desorientar ni d'enganyar. La modernitat, des de feia unes dècades, anava en una altra direcció. Els espais lligats a la modernitat –a la contemporaneïtat–, al futur, al progrés, als canvis socials i polítics inevitables, s'anaven omplint d'una altra llengua: el castellà. Per això, té sentit que, quan ens plantegem la reflexió al voltant de la institucionalització de la llengua literària catalana contemporània, no ens centrem en els àmbits institucionals que perviuen rutinàriament i que estaven destinats a convertir-se definitivament en residuals, sinó en l'aparició d'espais –d'esferes de novetat– que pretenien competir –o coexistir– amb els espais que imposava l'esmentada contemporaneïtat d'expressió castellana.

Situant-nos en aquestes coordenades, les etapes que proposo establir per analitzar el desenvolupament de la institucionalització de la llengua literària contemporània són les següents. Una primera etapa que va de 1859 a 1867. Una segona etapa que comença el 1868 i acaba el 1878. Una tercera etapa que transcorre de 1879 a 1891. I una última etapa que s'inicia el 1892 i arriba al moment del triomf del fabrisme. Em sembla que aquestes etapes no entren en contradicció sinó que harmonitzen amb les que estableix Eloi Bellés (2023) per a la història de la codificació gramatical explícita, una periodització que d'altra banda té un abast temporal més extens que la meua.

Dedicaré un apartat a cada una de les quatre etapes, i en cada un tractaré tant de la institucionalització de la llengua literària en el primer sentit –que, quan calgui, per simplificació expositiva, anomenaré institucionalització-valor– com en el segon –que, quan calgui, també per simplificació expositiva, anomenaré institucionalització-model. En algun moment em referiré també al fenomen del català com a llengua institucional (per exemple, en tractar dels Jocs Florals).

■ 4 Primera etapa: 1859–1867

La primera institució contemporània que adopta el català com a llengua pròpia són els Jocs Florals. ¿Quin català utilitzen els escriptors que concorren a aquest certamen i els que comencen a publicar en altres plataformes impulsats per l'ambient creat pels Jocs Florals? Convé tenir present, en primer lloc, que la Renaixença –els Jocs Florals– és un projecte de modernitat, com ha explicat de manera convincent Josep M. Domingo en els dar-

ners anys.⁸ Com a projecte de modernitat, els Jocs Florals adopten un model modern, nou, de llengua literària. ¿Com «fabriquen» aquest model? ¿Quin català escrit coneixien els escriptors que concorren els primers anys als Jocs Florals?

Els escriptors floralescos coneixien el català escrit al qual m'he referit abans: el català dels llibres de pietat, de les vides de sants, de l'ensenyament de primeres lletres i el catecisme, de la rutina notarial, de la propaganda política antiliberal i de la propaganda política antiabsolutista, els dels sainets i la poesia festiva, potser el de la poesia barroca i neoclàssica d'arrel setcentista que encara pervivia. Era, de tota manera, una *scripta* que no els agradava, perquè no era un model lligat al seu projecte nou (Kailuweit, 2003: 470).⁹

¿I què van fer? Quant als aspectes més mecànics del codi escrit (grafies, morfologia verbal, convencions ortotipogràfiques), van partir d'aquesta praxi (d'aquesta rutina, si es vol, que, certament, era prou multiforme), però sobretot van optar, amb certa desorientació i amb debats de vegades encesos, per una llengua literària que tendia a l'arcaisme, a l'antiquarisme, a l'estil medievalitzant. És el que n'hem dit *català floralesc*, que, en part per les paròdies provinents del grup de Frederic Soler – i també per altres raons –, ens hem afanyat a desqualificar. Però era un antiquarisme rupturista i, sobretot, *modernitzador*. Això pot semblar estrany i contradictori, tot i que enllaça amb la idea formulada i desenvolupada en detall per Anne-Marie Thiesse, al seu llibre sobre les identitats nacionals contemporànies (Thiesse, 1999), del recurs a l'antigor com a mecanisme de cohesió política i de modernització. I és el que ens ha explicat Josep M. Domingo en els darrers anys a propòsit dels Jocs Florals. Potser cal que siguem menys categòrics quan qualifiquem la llengua dels primers Jocs Florals com a llengua arcaica i inoperant. Era més o menys arcaïtzant, però no és gens clar que fos *inoperant*.

8 Domingo (2009a, 2009b, 2009c, 2009d, 2011, 2013, 2018). Altres aportacions d'aproximadament els dos darrers lustres sobre els Jocs Florals i la Renaixença que em sembla que val la pena consignar són les d'Andreu Freixes (2009, 2011, 2014), Ramon Pinyol i Torrents (2011), Rafael Roca (2011), Joan-Lluís Marfany (2017: 673–676) i Albert Rossich (2019) –i Cortés (2011) pel que fa a la música. Cal assenyalar que Marfany no pensa que els Jocs Florals impulsessin l'ús literari del català, una idea que ara no puc valorar. Aprofito l'avinentesa per adherir-me a la proposta de Rossich que la data de 1859 és la més adequada com a representació de l'inici de la Renaixença –en contra de la de 1841, defensada per Ginebra (2003).

9 Coneixien també, lògicament, el català de les dues edicions de *Lo Gaytè del Llobregat* (1841, 1858), però en relació amb el que aquí em proposo potser és millor considerar que la llengua d'aquesta obra ja és, d'alguna manera, «català dels Jocs Florals».

No sé si a hores d'ara convé insistir de nou en l'eficàcia que van tenir els Jocs Florals per a l'establiment d'una nova literatura culta en català. Sigui com sigui, no tindria consistència argumentar que els Jocs Florals van tenir aquesta eficàcia i que, en canvi, la llengua en què estaven escrites les composicions que hi eren premiades era una llengua inoperant, artificiosa, plantejada com a simple reproducció del passat, com a mera evasió ritual. Joan-Lluís Marfany (2003: 644) apunta en aquesta línia, quan fa notar expressament que en el reglament dels Jocs Florals s'imposava «d'ús prescriptiu d'un català literari artificial, expressament allunyat de la llengua parlada».¹⁰ Però potser Marfany és víctima en aquest punt d'un error de perspectiva històrica. Els responsables dels Jocs Florals buscaven un patró de llengua literària que dignifiqués el català. Volien evitar una pauta propera a la col·loquialitat perquè un model d'aquesta mena feia pensar excessivament que el català només servia per a la literatura còmica i festiva, sense ambició (que només servia «per fer riure», una preocupació constant dels floralistes); una literatura que ja existia, precisament, i que no era la que ells pretenien construir. (Deixo ara de banda la circumstància que la llengua literària sempre és «artificial», i que el complex problema de donar cabuda a la llengua parlada en l'obra literària culta no es plantejarà de fet en la història de la literatura europea fins a l'adveniment del realisme i el naturalisme —no faltava gaire, certament.)

La tendència arcaïtzant, a més, es va imposar durant uns quants anys, però amb el temps va ser qüestionada i combatuda. Va anar canviant a mesura que la llengua literària s'institucionalitzava com a element configurador d'un espai públic de reconeixement i legitimació dels escriptors —recorro a una expressió de Domingo (2011: 44), encara que ell la utilitza amb un sentit més general. Va canviant a mesura que progressa, pel que fa a la llengua literària, la institucionalització-valor. A mesura que avança la confiança en el projecte, confiança que avança més ràpidament que la fixació explícita de l'artefacte formal. Per això els desacords sobre l'establiment del codi formal (que es fan palesos en les reunions i comissions que s'organitzen al començament de la dècada per tractar de la fixació ortogràfica) i la percepció general que cal perfilar aquest codi no impedeixen el progrés de la literatura. I per això també la «batalla» entre els partidaris del català acadèmic i els partidaris del «català que ara es parla», encara que va donar i ha donat

10 El que deia literalment el reglament era que no es premiarien composicions que no estiguessin «escrites en pur català, ja sia lo antic o ja lo literari modern» —text recollit a Miracle (1960: 311) i a Domingo (ed.) (2009: 246).

molt joc verbal, en realitat va durar poc. I potser va ser més epidèrmica del que de vegades hem transmès. Els autors del grup del «català que ara es parla» sabien que la institucionalització-valor de la llengua literària només podia consolidar-se –almenys en la Catalunya de l'època– si era guiada des de les esferes pròximes a l'*establishment* i a la cultura patrícia. Per això, des del punt de vista ideològic –des del punt de vista del que és la ideologia de la cultura de la llengua–, són aquests (els del «català que ara es parla») els que primer intenten acostar-se als altres (als *floralescos*), i no a l'inrevés, i això malgrat l'èxit i la brillantor de la seva pirotècnia verbal desqualificadora i malgrat el seu l'èxit de públic, molt superior al dels escriptors vinculats als Jocs Florals. (Fixem-nos –deixant ara de banda que Frederic Soler no era ben bé contrari al català acadèmic, com mostra explícitament a la introducció de l'edició de *Les joyes de la Roser*, de 1866, sinó que el rebutjava per a un tipus concret de literatura– que és des de la revista *Lo Noy de la Mare* que l'any 1867 es demana per primera vegada que es treballi per un patró «de síntesi» entre els dos models de llengua escrita: «Al estat á que's trova avuy nostra literatura creyem que seria ja ocasió de formar un centro [...] hont coneixentse tots los que cultivan la nostra literatura a poch a poch anessin determinant certas reglas, regularisant certs principis y destruir la anarquía que regna encara y que no tindra fi mentres uns escrigan en catalá literari y altres en catalá del que ara's parla».)¹¹

Finalment, cal puntualitzar que la tendència arcaïtzant va ser, de fet, parcialment moderada –o, almenys, prou heterogènia–, ja que, si no, no haurien emergit les dues orientacions codificadores que, com se sap, es van fer paleses en els primers anys dels Jocs: l'orientació acadèmica de tradició antiga i l'orientació acadèmica de tradició moderna (Segarra, 1985). El fet que les dues orientacions convisquessin i debatessin l'una amb l'altra indica que el model general de llengua literària era, malgrat tot, relativament diversificat. En realitat, la situació era una mica més complexa: en els seus *Estudios, sistema gramatical y crestomatía de la lengua catalana* (1864) Antoni de Bofarull no es referia a dues orientacions, sinó a quatre: usistes, etimologistes, reformistes i arcaïstes (Bofarull, 1864: 62–67).

11 Article signat per Lo Mestre (Conrad Roure?) (Lo Mestre, 1867: 2). Potser, des del punt de vista de la història de la llengua, no hem acabat de descriure adequadament alguns aspectes del «programa» lingüístic del grup del «català que ara es parla». De cara a una nova aproximació, als estudis clàssics de Solà (1980) i Segarra (1985) caldria afegir-hi les observacions d'Enric Cassany (1992: 68–74, 1997) i, recentment, de Lanes-Marsall (2008) i Lanes-Marsall i Ortega (2013). El llibre de Carme Morell (1995) proporciona moltes pistes per enfocar aquesta nova aproximació.

Per acabar aquest apartat em sembla convenient fer una última puntualització. En la pràctica, aquesta llengua llibresca i arcaïtzant utilitzada pels escriptors que concorrien als Jocs Florals va condicionar el discurs ideològic que difonia. És com si el llenguatge hagués actuat com a camisa de força i hagués impedit l'expressió d'idees avançades i renovadores. Com si el llenguatge hagués encarcerat la ideologia. En part és lògic que fos així, però en realitat les coses no tenien per què haver anat d'aquesta manera. Sigui com sigui, és innegable que aquest estat de coses va allunyar determinats escriptors dels Jocs Florals, però també ho és que la vinculació entre llenguatge i ideologia podia actuar en sentit contrari, com de fet va passar poc després, com veurem tot seguit.

■ 5 Segona etapa: 1868–1878

A l'entorn de la Revolució de Setembre es pot situar l'inici d'una nova etapa, marcada per unes característiques aparentment contradictòries. D'una banda, les vacil·lacions més notòries en relació amb la mena de llengua que cal utilitzar en la literatura culta han desaparegut, encara que això no vol dir que no es produeixen polèmiques enceses al voltant de les qüestions relacionades amb el lèxic, l'ortografia i la gramàtica. Encara més: potser els debats abrandats són símptoma que els acords bàsics eren de més gruix que les discrepàncies. M'hi refereixo més endavant. De l'altra, es rebutgen amb contundència alguns dels elements que havien configurat d'una manera molt específica el model floralesc de llengua literària: l'esclat revolucionari exigeix, en sintonia amb el nou temps, una literatura nova i, per tant, un llenguatge nou.

Sigui com sigui, el que cal destacar de manera més notòria en aquest període de finals de la dècada dels seixanta i de la dècada dels setanta és que, en l'àmbit de la institucionalització-valor, es produeix un canvi remarkable. La literatura en català és una realitat en ascens, i de mica en mica –certament, de mica en mica i no pas per a tots els nuclis socials– escriure en català esdevé –si se'm permet recórrer a un terme que avui prolifera en les ciències socials– «normatiu» (que no vol dir que sigui normatiu per a tothom, encara, ni que sigui normatiu escriure exclusivament en català). Un passatge d'una carta del 4 de maig de 1868 de Jaume Ramon i Vidales a Àngel Guimerà il·lustra bé la situació (una carta al jove Àngel Guimerà que encara no ha escrit mai en català). Ramon i Vidales hi diu el següent:

Y ahora que hablamos de la lengua catalana. Siendo como es un hecho su renacimiento, y no una aspiración loca como algunos creían al principio, contando ya con su literatura y su teatro, que cada día es más numeroso y escogido su repertorio; estando ya tan arraigado el árbol que la simboliza, que la hace imposible sucumbir, ¿por qué no la cultivas? (Duran, 2016: 88)

Observem-hi els elements principals del camí cap a la institucionalització: 1) La literatura catalana ja és una entitat arrelada. 2) Creix i es diversifica. 3) Té poder d'atraure escriptors joves. En la mateixa línia (però es podrien adduir altres textos) es manifestava Joan Sardà el 1870:

Lo poble que ans sols llegia en castellá, que anava al teatre y no mes menjava que comedias y dramas en castellá, comensa ja a acostumarse é sentir en lo teatre y á llegir en los papers sa llengua nadiua [...]. Fa 20 anys ó potser menys que d'un paper o d'un drama en catalá ningú sabia avenirsen. Avuy ja es altre cosa; y aixó, si Deu vol, anirà creixent, creixent. (Sardà, 1870: 12–13)

Són diversos els estudiosos que han assenyalat les dates al voltant de la Revolució de Setembre com el punt a partir del qual comença a forjar-se el projecte d'una cultura en català més autònoma, en contrast clar amb les limitades aspiracions dels creadors dels Jocs Florals (Marfany, 1992; Casacuberta, 2005; Domingo, 2018). No m'estenc sobre aquest punt i envio el lector a aquests autors.¹² Som, de fet, al moment de l'aparició de l'escriptor catalanista de la Renaixença, segons el sintagma, encunyat per Ramon Panyella, que ha fet fortuna (Panyella, 2006, 2013). Des del punt de vista de la institucionalització-valor de la llengua literària que és conseqüència d'aquest canvi, penso que val la pena referir-se, ni que sigui només a títol de recompte merament recordatori, d'una banda, a la fundació de La Jove Catalunya (1869) i de les revistes *Lo Gay Saber* (1868), *La Gramalla* (1870) i –sobretot– *La Renaixença* (1871), a l'estabilització d'un espai específic per al teatre en català –el Romea, amb el nom explícit de Teatre Català a partir de 1870 (Morell, 1995: 293)–, i a la creació d'una entitat com La Protecció Literària (1876). I, de l'altra, a la diversificació estilística que implica l'aparició d'escriptors com Àngel Guimerà, Francesc P. Briz, Francesc Matheu, Ramon Picó i Campamar, Joaquim M. Batrina o Apel·les Mestres. No podem oblidar tampoc que *El pi de Formentor* és d'aquest període. I *Julita*. I *L'Atlàntida*. No pretenc fer entendre que tots aquestes escriptors fossin

12 Potser caldria afegir que l'expressió «en contrast clar amb» no seria incompatible amb l'expressió «com a conseqüència de», tot i que en aquest punt probablement no hi hauria acord entre els tres autors esmentats.

igualment renovadors, sinó fer-ne notar precisament l'heterogeneïtat des del punt de vista de l'estil i, en definitiva, de la llengua. Un autor com Briz és d'alguna manera continuador del jocfloralisme –però d'un jocfloralisme de fet renovat– i d'altres, com Mestres o Bartrina, presenten propostes formals certament innovadores. No sé si l'afirmació més adequada és la que he fet més amunt –que el català floralesc ha entrat en crisi definitiva– (però potser sí) o si, sobretot, que l'existència d'un «coixí» de català floralesc –rutinitzat i institucionalitzat– possibilita que s'hi articulin «en contra» i agafin relleu novetats com *Avant!* (que, curiosament i de manera interessant, torna a reivindicar-se com a inserida en l'esfera del «català que ara es parla», quan aquesta etiqueta –em sembla– ja no la reivindicava ningú).¹³

Pel que fa a la institucionalització-model, a la qüestió de la concreció normativa de la llengua literària, els fets són complexos i resulta molt difícil presentar-ne un resum. D'una banda, els autors tanquen files en contra del «català que ara es parla» (*Avant!* a part), de vegades fins i tot amb una virulència que avui pot semblar excessiva –Jaume Ramon i Vidales acusa els seguidors d'aquest corrent de «catalanistes a mitges» (Ramon i Vidales, 1870)–, sobretot perquè, com he dit abans, en els anys setanta ja no s'aixecava la bandera corporativa d'aquesta orientació. De l'altra, continua viva la percepció que el català escrit és excessivament multiforme i requereix formalització explícita en ortografia, gramàtica i lèxic. Pere Aldavert, per exemple, lamenta el 1870 des de *La Gramalla* que la inexistència d'una acadèmia, uns gramàtica i un diccionari dificulti la tasca d'escriure en català (Aldavert, 1870). Fa l'efecte que les dues gramàtiques catalanes que es van publicar durant aquesta etapa, el *Compendi de gramàtica catalana* (1873) de Llorenç Pahissa i la *Gramàtica catalana* (1874) d'Ignasi Farré i Carrió, no van tenir gens d'influència en el debat sobre la llengua literària –i que, en tot cas, l'obra que encara tenia cert pes era la *Gramàtica de la llengua catalana* (1867) d'Antoni de Bofarull i Adolf Blanch. Finalment, els debats més encesos tenen lloc entre les dues tendències del català acadèmic (o *literari*, com se sol dir llavors), la del català acadèmic tradició antiga (la dels de les *-es*) i la

13 En un altre ordre de coses, potser també són mostres indirectes –anecdòtiques però significatives– que la llengua literària havia arribat a un cert nivell d'institucionalització com a instància de referència, el fet que en una representació teatral es pogués fer broma sobre la llengua dels Jocs Florals –és el cas l'any 1873 de Rossend Arús a *Lo primer any republicà* (Arús, 2019: 590–591)–, o que en una carrossa de carnaval l'any 1875 es poguessin fer al·lusions lingüístiques despectives als defensors de les *-es* –com explica Pere Aldavert als seus *Records* (Aldavert, 2010: 28). En tots dos casos es pressuposa en el públic un cert coneixement, ni que sigui vague, de l'objecte de la burla.

del català acadèmic de tradició moderna (la dels de les *-as*). Es tracta de debats de vegades agres i verinosos, rere els quals s'amagaven —en proporcions encara avui difícil de dir— diferents visions de la llengua literària i del paper que havien de tenir les varietats dels diversos territoris, lluites de poder, desavinences personals i discrepàncies polítiques i ideològiques (no sempre coincident el mateix bàndol gramatical amb la mateixa posició política). L'esdeveniment més emblemàtic de la llarga batalla ocorre el 1875, quan es consuma el «cisma» ortogràfic amb el rebuig, per part de Francesc P. Briz, a admetre al *Calendari Català* composicions grafiades amb el plural femení en *-es*, i la corresponent creació de l'*Anuari Català* a càrrec de Francesc Matheu per acollir-les. El que resulta més important d'aquest estat de coses, en relació amb el tema que ens ocupa, és que el català, com a llengua literària, s'ha convertit en una qüestió d'interès públic (almenys entre les persones vinculades al món de la cultura).¹⁴

En aquest punt de la història de la construcció del sistema linguistico-literari català contemporani (i se'm perdonarà l'expressió, una mica grandiloqüent) convé subratllar, en qualsevol cas, que ja hi ha, en rigor, un conjunt ampli d'acord implícits sobre el model de llengua escrita, de fet prou més ampli del que de vegades pot semblar. Tinguem en compte que, almenys en teoria, res no hauria impedit una decantació cap a un sistema oralitzant, d'empirisme rudimentari, que hauria donat al model una fesomia completament diferent, per exemple, amb opcions morfològiques com *eti-vocar-se*, *veglilar*, *dingú*, *anydemà* o *desoblidar-se'n*, o grafies com *lu* i *cantu* en comptes de *lo* i *canto* —per a una idea d'on podia haver arribat una tal decantació, vegeu l'estudi recent d'Eloi Bellés sobre les propostes gramaticals del menorquí Jaume Ferrer i Parpal (Bellés, 2020). I, des d'un altre angle, tinguem en compte que, sense aquest conjunt d'acord implícits sobre el model de llengua literària «de la Renaixença», no hauria estat possible que, com ha demostrat lúcidament Albert Rossich (2006), un autor com Verdguer alternés, ja en aquesta dècada, dos registres lingüístics en funció del públic al qual es volia dirigir: el registre de les plataformes renaixentistes i el registre vinculat als textos de pietat i devoció populars —que seguia el model al qual m'he referit abans; el model de català, diguem-ne, d'Antic Règim.

14 Per al «cisma» ortogràfic de 1875, vegeu Ramon Panyella (2013: 229–236). Les vicissituds que conformen el plet lingüístic dels setanta al voltant de les *-as* i les *-es* han estat estudiades per Margalida Tomàs (1977, 1992, 2009a, 2009b), Mila Segarra (1985), Josep Massot i Muntaner (1988), Ramon Pinyol i Jacint Bassó (1997) i el mateix Panyella (2013).

■ 6 Tercera etapa 1879–1891

A partir de finals de la dècada dels setanta o començament de la dècada dels vuitanta es produeix un altre canvi en la llengua literària. Un canvi en la institucionalització-valor i un canvi en la institucionalització-model. Per convenció (però no sols per convenció) podem establir el 1879 com l'any d'inici del canvi: és l'any de la irrupció de Narcís Oller en el panorama literari amb la publicació de *Croquis de natural* i l'any d'estrena de *Gala Placídia*, la primera obra dramàtica d'Àngel Guimerà. El mateix any, en el discurs d'inauguració de curs de l'associació Lo Rat Penat, Teodor Llorente fa l'afirmació següent: «*La renaixensa* no es un projecte que se haja de discutir; es un fet que se ha realisat» (Llorente, 1879: 494). En un ordre de coses que no és estrictament el de la llengua de la literatura, sinó el de la llengua literària en general (el de la llengua escrita), convé també fer referència a l'aparició, el mateix 1879, del *Diari Català*. A partir d'aquell moment Barcelona tindrà premsa diària en català sense interrupció fins al 1939. Es tracta d'un fet rellevant perquè s'estabilitza i fixa un registre lingüístic que, en les societats contemporànies, té una gran força com a element de representació col·lectiva i com a pauta de referència, també per al llenguatge de la literatura. De fet la premsa va influir en la manera d'escriure literatura, particularment en relació amb la decantació cap al realisme i la immediatesa (Roger Canadell, 2020: 10).

Precisament la qüestió de la literatura realista i naturalista –la qüestió de la narrativa realista i naturalista en català–, que es planteja als Països Catalans a partir d'aquest moment, va servir també (juntament amb la influència de la premsa, com he dit) perquè s'accelerés aquest nou gir en el model del català literari, un gir que es va orientar cap al que podríem qualificar, en part, de referencialisme funcional. I que va tendir a dotar la llengua escrita d'un perfil modernitzador indiscutible. Encara que no m'hi puc entretenir perquè va més enllà del tema d'aquesta contribució, el problema de l'obtenció d'un llenguatge nou per a la novel·la realista i naturalista es va suscitar en general a l'Europa del moment (no va ser un problema específicament català) i –tot i que el que hi havia en joc en el debat i en la reflexió era principalment una qüestió d'estil, més que no pas de norma lingüística– va acabant provocant transformacions notables en el model general de llengua escrita culta de tots els països europeus. El cas català no va ser una excep-

ció en relació amb aquest punt, malgrat que sí que presenta particularitats i limitacions remarcables.¹⁵

En aquest període –que és el període en el qual em fixava abans quan adduïa els comentaris de Josep Yxart de 1888– són relativament freqüents les afirmacions positives dels crítics al voltant de la consolidació i l'equilibri del model de llengua literària. Fixem-nos, així, en algunes de les valoracions lingüístiques que fan Josep Yxart i Joan Sardà. El primer, a propòsit de *L'heren Noradell*, de Carles Bosch de la Trinxeria, escriu el següent: «Para Bosch al catalán literario que usamos, le faltan palabras que expresen lo que se ve [...]. Ha sido restaurada [la llengua literària], despierta ya de su largo sueño, pero no hemos alcanzado ponerla en parangón de las lenguas neolatinas vivas» (Yxart, 1890: 74–75). I afegeix:

Aquella pobreza, tratándose de obras de imaginación, como es la novela [...], no me parece cierta en absoluto. El mismo autor depone contra su aserto. Su vocabulario es riquísimo, pintoresco, claro, altamente eficaz y expresivo y, sin embargo, su novela versa sobre un asunto moderno, sin que una sola vez tenga que acudir a una lengua extraña. Y lo propio se advierte en la novela de Oller, que pinta costumbres barcelonesas, en la de Vidal y Valenciano, en la de Pin.

En el mateix article fa una declaració categòrica:

esta lengua, en realidad se mantiene con unidad más íntegra y vigorosa de lo que muchos creen; fuera de algunos provincialismos que existen en todas, y las diferencias fonéticas comunes a diversas comarcas, la lengua permanece intacta, inteligible y clara para millares de catalanes. (Yxart, 1890: 76–77).

L'any 1886 el mateix Yxart havia afirmat que Albert Llanas i Josep Feliu i Codina –i és important que ens fixem en aquests noms, precisament– havien demostrat «que se podía dialogar en prosa catalana con gracia, con soltura, con ingenio, con perfecta naturalidad, sin incurrir en el chabacnismo de usar palabras extremadamente corruptas y triviales, ni en la pure-

15 Per al cas castellà, per exemple, vegeu el capítol «El lenguaje narrativo» de Sergi Beser (1972: 47–86) i Rafael Rodríguez Marín (1988: 99). L'any 1882, en un extens article intitulat «Del estilo en la novela», l'escriptor Leopoldo Alas es plantejava tots aquests problemes en relació amb la narrativa realista espanyola –l'article es pot llegir a Beser (1972: 51–86). També ho feia Josep Yxart el 1884, a propòsit de *La tribuna* d'Emilia Pardo Bazán (Yxart, 1991: 51). Té interès recordar precisament que Yxart, com se sap, veia la llengua catalana més alliberada que el castellà del moment del pes del retoricisme llibresc i de la grandiloqüència acadèmica, i més apte, per tant, per obtenir un registre lingüístic adequat a la novel·la realista (Ginebra, 2000: 86–87).

za arcaica que sólo consiente y disimula la versificación» (Yxart, 1886: 114). I el 1888 havia escrit que Guimerà «fue dejando los arcaísmos, y como otros escritores, ya autorizados, contribuyó a acortar la distancia entre el lenguaje usual y el literario» (Yxart, 1888: 609). La seva conclusió era clara:

el catalán que hoy se habla y el de los libros se ha ido acercando: muchos vocablos entonces pedantescos pasaron a la conversación vulgar, y otros, no sacados de las crónicas sino vivos en lejanas comarcas, renovaron el estilo con su fresco aroma. (Yxart, 1888: 609)

Joan Sardà també fa comentaris en la mateixa línia. Per a ell, per exemple, Francesc Matheu «ha sabut trobar lo terme mitx entre la llengua vulgar y la llengua arcayca» (Sardà, 1879: 44). L'idioma dels *Idil·lis* d'Apel·les Mestres és «vulgar ó familiar, abundante en locuciones habladas por el pueblo, sin sombra de arcaísmo, pero al propio tiempo culto, distinguido, huyendo de la malsonancia y el acanallamiento del idioma plebeyo» (Sardà, 1889: 141). I la llengua de Narcís Oller és considerada, lògicament, una «acabada síntesis del catalán literario y del catalán vulgar, sin los envaramientos del arcaísmo académico ni el contoneo desvergonzado de la lengua de las callejuelas» (Sardà, 1889: 148–149) —quin contrast entre aquest judici de la llengua d'Oller i el que hem transcrit abans! Altres autors expressen punts de vista anàlegs als d'Yxart i Sardà, com el crític que signa amb la inicial W. una ressenya del *Clarís* de Conrad Roure a *La Renaixença* (i el nom de Roure és també significatiu), que escriu que l'obra «ve á donar solució [...] á las decantadas dificultades del us de un llenguatge propi, equidistant de lo arcaich y lo vulgar» (W., 1879: 531).

En l'àrea més estricta del que és la norma lingüística —la formalització d'aspectes ortogràfics, gramaticals i tipogràfics—, em sembla que també es produeix una certa «clarificació» (es produeix *de facto*, no pas per la intervenció de cap autoritat acadèmica explícita). Així, resulta il·lustratiu que se superen els enfrontaments a propòsit de l'ortografia de la terminació dels plurals femenins, superació que es visibilitza sobretot quan Francesc P. Briz incorpora Francesc Maheu com a compilador del *Calendari Catalá* de 1879 (Panyella, 2013: 235). (Això no vol dir que el contenciós es resolgui en un sentit o en l'altre —perquè continuen convivint totes dues variants—, sinó que s'admet com a normal que tant es pugui escriure d'una manera com de l'altra: s'«institucionalitza» en aquest punt el polimorfisme.)¹⁶

16 I això no vol dir que els escriptors no continuïn notant els efectes de l'absència d'una instància normativa formal, i que no es refereixin al problema amb certa freqüència. De

Segurament és pensant sobretot en la dècada dels vuitanta que Víctor Martínez-Gil, tractant més específicament de qüestions gramaticals i ortogràfiques a propòsit d'Oller –però que il·lustren igualment aquest clima de consens progressiu al voltant d'un cert model de llengua–, ha insistit que «la Renaixença havia fornit o ajudat a fixar un munt de solucions lingüístiques comunes a tots els escriptors com, per exemple, els diversos usos de la *y* grega, la preposició *ab*, l'*hac* final després d'oclusiva i per marcar la pronúncia dissil·làbica, el *lo* neutre, o l'ús de l'apòstrof per marcar algunes elisions a l'estil d'*un'altra* o *qu'eren*» (Martínez-Gil, 1999: 278). Unes convencions i una estabilitat que, lògicament, com se sap, més endavant la reforma de Fabra faria saltar pels aires.

■ 7 Quarta etapa 1892–1912

La llengua literària catalana rep una nova sotragada a començament de la dècada dels noranta. L'esdeveniment més visible relacionat amb aquest canvi és la coneguda «Campanya lingüística» de *L'Avenç*. Aquesta campanya perseguia una reforma ortogràfica modernitzadora, però era igualment la manifestació d'una voluntat de transformació del model lingüístic més àmplia i més fonda, lligada als nous plantejaments culturals del Modernisme. Cal tenir en compte, doncs, que quan Eudald Canibell publica, al juliol de 1890, el conegut article «La rutina del català escrit» el destinatari de la seva crítica no és, diguem-ho així, el suposat català rutinari dels segles XVII, XVIII i la primera meitat del XIX, sinó el català escrit de la dècada precedent, dels anys vuitanta. Per això, entre altres raons, l'*establishment* literari del país es va esverar i es va sentir agredit (i aquest fet pot ser llegit com una prova més, en la línia del que indicava abans i suggeria Martínez-Gil, que existia un *statu quo* de la llengua literària).¹⁷

El model de llengua literària que proposaven els joves que s'aglutinaven al voltant de la revista *L'Avenç*, i que tenia Pompeu Fabra com a ideòleg principal, era un model basat en el català parlat, com s'ha dit normalment,

fet, com se sap, a l'inici d'aquest període hi havia hagut un nou intent d'institucionalitzar una autoritat acadèmica, amb la creació, promoguda pel Centre Català, d'una Acadèmia de la Llengua Catalana, que no va reeixir.

17 Martínez-Gil (1997: 191) feia notar l'enorme ruptura que va significar la reforma de Fabra, que «va trencar dràsticament amb moltes de les tradicions ortogràfiques que s'havien desenvolupat durant la Renaixença», de manera que, per exemple, «van quedar proscrietes grafies com *un'altra*, i amb ella tota una manera d'entendre l'apòstrof, perfectament normal en el català del segle XIX i en llengües com el francès o l'italià fins avui dia».

però era també –en consonància amb les característiques generals del Modernisme artístic– un model que en part podríem qualificar –i espero que s’entendrà l’expressió– de goticista. Només cal llegir l’article esmentat de Canibell per comprovar que el text està dedicat principalment a denunciar castellanismes lèxics i gramaticals de la prosa del moment. Calia recórrer al català parlat, però no pas a qualsevol català parlat, sinó a un idioma que havia de ser el resultat d’una *selecció* dels trets de la llengua oral: els trets «genuïns», és a dir, els que representaven la continuïtat de la llengua «autèntica», que era la llengua que no havia estat sotmesa a l’acció negativa del castellà (exercida durant tots els segles «decadents»): la llengua de la plenitud medieval. La proposta lingüística dels modernistes de *L’Avenç* –la proposta de Fabra– era una proposta fortament ideologitzada. No era una proposta neutra, orientada simplement a validar sense crítica el català oral espontani.¹⁸

La reforma promoguda durant la «Campanya lingüística» de *L’Avenç* va suscitar l’oposició de certs sectors, com he dit, i va provocar un gran terratrèmol en el petit món de la cultura catalana del moment, però el més important és que, un cop acabada la campanya i fins i tot desapareguda la revista, l’editorial homònima va continuar endavant amb iniciativa i dinamisme –almenys fins al 1909–, publicant llibres d’autors de tota mena –també de patums de la Renaixença com Verdaguer i Oller–, normalment amb poca resistència pràctica a les opcions ortogràfiques i gramaticals que imposaven.¹⁹ De fet, doncs, l’editorial va actuar durant tot el període com a agent d’estandardització lingüística. I, de mica en mica, es van anar naturalitzant trets ortogràfics i gramaticals «fabrians», trets que paradoxalment de vegades ja havien acabat assimilant els mateixos autors que, més endavant, a partir de 1913, tronarien contra Fabra.²⁰

18 Al model impulsat per Fabra i el grup de *L’Avenç* se li han vist de vegades lligams amb «el català que ara es parla» dels anys seixanta, al qual m’he referit abans. Certament, hi ha coincidència quant a l’establiment del criteri de la primàcia de la llengua oral espontània, però també hi ha diferències insalvables. El, diguem-me, naturalisme del «català que ara es parla» és una naturalisme sense relleu ideològic transformador –estava més aviat relacionat amb el conformisme acrític. El «naturalisme» de Fabra és una exigència metodològica compatible amb la construcció d’un model amb valor polític (vegeu Murgades, 2013).

19 Molts autors segurament s’hi conformaven, com mostra aquest passatge d’una carta de Joan Sardà a Narcís Oller a propòsit de la publicació, per part de «L’Avenç», del volum *Obres catalanes* de Josep Yxart: «Farà un tomo bonic i interessant a pesar de l’ortografia. Encara ara em resulta tan estranya» (*apud* Narcís Oller, 2014: 455).

20 Per a una rigorosa visió panoràmica de l’activitat editorial del grup de «L’Avenç», vegeu Pla i Arxé (1975).

En el terreny del que he anomenat la institucionalització-valor, el que potser cal destacar del període que s'inicia a començament de la dècada dels noranta és més aviat de caràcter ideològic: la convicció generalitzada entre els escriptors que, en última instància, per a la literatura i la llengua catalanes la normalitat s'obtindrà en una societat culturalment independent, i que això no pot deslligar-se del recurs a la política. O dit en altres paraules, més vinculades precisament al que indica el títol d'aquesta exposició: que la institucionalització de la llengua literària i de la literatura es materialitzarà si passa pel sedàs de la màxima institució social de la contemporaneïtat, que és la institució nacional. En aquest sentit, i recurrent a la coneguda expressió de Benedict Anderson, el que canvia a la fi del segle XIX és que la *comunitat imaginada* que configura, estructura i emmarca l'activitat literària catalana ja no es percep que hagi de ser Espanya. Naturalment, quedaven per construir les institucions materials corresponents a aquesta comunitat nacional pròpia, acció per a la qual calia poder polític (i això encara no havia arribat: és el que començarà a ser una realitat –sempre parcial i plena d'obstacles– amb el Noucentisme), però a partir de llavors, com escrivia Joan Fuster (1971: 13), «llengua, literatura i catalanisme semblen identificar-se per sempre més». En el terreny del discurs i dels objectius, doncs, la llengua literària s'articula com una institució al servei de la literatura nacional.

■ 8 Comentaris finals

A l'inici del segle XX el català, com a mitjà d'expressió literària, és una realitat rotundament seriosa. Presenta limitacions, certament, però les limitacions que presenta deriven del fet que la literatura catalana no té, a l'època dels estats nacionals, el suport d'un estat nacional. El català, pocs anys després, amb el Noucentisme, amb la Mancomunitat de Catalunya, amb la implantació de la normativa de Pompeu Fabra, esdevé, a més de mitjà normalitzat d'expressió literària, instrument de govern, vehicle d'ensenyament, eina de relacions administratives –que, certament, no tenen gaire valor com a element cultural, però visibilitzen el poder polític en matèria lingüística. El català adquiria –sempre parcialment– les propietats d'una llengua estandarditzada. Del que la sociolingüística defineix, en termes estrictes, com a llengua estandarditzada. Els escriptors catalans van projectar a l'àmbit de la llengua literària la seguretat que aquesta nova situació els donava, i van identificar el nou ordre amb la civilitat. Però la llengua literària ja havia fet un llarg camí cap a la «civilització», encara que no fos exactament en la línia

del que ara s'imposava. I el camí cap a la «civilització» –cap a la modernització– s'havia iniciat el 1859.

En aquestes pàgines he fet la proposta que aquest camí d'institucionalització de la llengua literària contemporània pot estructurar-se en quatre etapes. Insisteixo que es tracta d'una proposta: d'un pla de treball. Caldrà aportar dades sistemàtiques i fer recerca empírica, tant si és per validar com per refutar la proposta, que segur que conté molts punts febles i que més aviat cal entendre com una possible guia per organitzar aquesta recerca sistemàtica. Com he dit, em sembla que sabem molt poques coses de la llengua literària catalana del segle XIX i que la feina per fer és immensa, però avui tenim mitjans –edicions digitals, bases de dades electròniques– que fan que aquesta feina, per bé que laboriosa i dura, resulti assequible. ■

■ Referències

- Aldavert, Pere (1870): «Lo esperit catalá y la llengua catalana», *La Gramalla* 1, 12 (30 juliol), 1.
- (2010): *Records*, edició a cura de Carola Duran, Lleida: Punctum.
- Anònim (1980): *La cinyera catalana*, edició facsímil, Barcelona: Altafulla.
- Argenter, Joan A. (2018): «Pompeu Fabra, artífex del català literari modern», *El País*, 19 febrer.
- Arús, Rossend (2019): *Teatre complet I. 1865–1873*, edició i estudi de Magí Sunyer, Tarragona: Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili / Edicions de la Universitat de Barcelona / Biblioteca Pública Arús – Ajuntament de Barcelona.
- Balibar, Renée (1985): *L'institution du français. Essai sur le colingüisme des Carolingiens à la République*, París: PUF.
- Bellés, Eloi (2020): «Política e ideologia en la obra lingüística del menorquín Jaime Ferrer y Parpal», in: Alonso Pascua, Borja / Escudero Paniagua, Francisco / Villanueva García, Carlos / Quijada Van Den Berghe, Carmen / Gómez Asencio, José J. (ed.): *Laços entre lingüística e ideologia desde un enfoque historiográfico (ss. XVI–XX)*, Salamanca: Ediciones de la Universidad de Salamanca, 131–145.
- (2023): «Tres gramàtiques per a tres moments de la història de la llengua del vuit-cents», *Zeitschrift für Katalanistik* 36, 33–61.

- Beser, Sergi (1972): *Leopoldo Alas: Teoría y crítica de la novela española*, Barcelona: Laia.
- Bofarull, Antoni de (1864): *Estudios, sistema gramatical y crestomatía de la lengua catalana*, Barcelona: Libreria El Plus Ultra. Reproduït in Bofarull (1987), 73–145.
- (1987): *Escrits lingüístics*, edició a cura de Jordi Ginebra, Barcelona: Altafulla.
- Canadell, Roger (2020): «Els estudis de premsa i literatura», in: Canadell, Roger (ed.): *Premsa i literatura en el Vuit-cents. Vuit estudis*, Lleida: Punctum, 7–13.
- Casacuberta, Margarida (2005): «Els valors de la Renaixença: sobre Barcelona, l'orgull burgès i el treball dels catalans», *Barcelona Quaderns d'Història* 12, 53–79.
- Cassany, Enric (1992): *El costumisme en la prosa catalana del segle XIX*, Barcelona: Curial.
- (1997): «La influència del sàinet en la prosa costumista del segle XIX», in: Carbó, Ferran / Rosselló, Ramon X. / Sirera, Josep Lluís (ed.), *Escalante i el teatre del segle XIX (precedents i pervivència)*, València / Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 37–56.
- / Domingo, Josep M. (ed.) (2018): *Literatura contemporània (I). El Vuit-cents*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana / Editorial Barcino / Ajuntament de Barcelona.
- Collell, Antoni (1842): *Compendi historich de la vida del príncep dels pagesos, Sant Isidro Llaurador*, Barcelona: Estampa de Valentí Torras.
- Congost, Rosa (2008): «Un manual de notaria per a principiants escrit pel notari de Sant Feliu de Guíxols, Marià Josep Sala (1834)», *Estudis d'Història Agrària* 21, 153–187.
- Cortés, Francesc (2011): «Les músiques dels Jocs Florals del 1859», in Domingo (ed.), 101–128.
- Domingo, Josep M. (2009a): «El Jocs Florals de Barcelona el 1859», *Serra d'Or* 591 (març), 23–25.
- (2009b): «Renaixença: el mot i la idea», *Annari Verdaguer* 17, 215–234.
- (2009c): «L'època del romanticisme», in: Cassany, Enric (ed.): *Panorama crític de la literatura catalana IV. Segle XIX*, Barcelona: Vicens Vives, 9–61.

- (2009*d*): «Pròleg» a Domingo (ed.), VII–XI.
- (2011): «Barcelona i els Jocs Florals, 1859. Literatura, modernització urbana i representació col·lectiva», in Domingo (ed.), 39–76.
- (2013): «Sobre la Renaixença», *L'Avenç* 390 (maig), 26–35.
- (2018): «Renaixença i literatura catalana, 1859–1893», in: Cassany, Enric / Domingo, Josep M. (ed.), 153–198.
- (ed.) (2009): *Jocs Florals de Barcelona en 1859. Edició facsímil, documents i testimonis*, Lleida: Punctum.
- (ed.) (2011): *Barcelona i els Jocs Florals, 1859. Modernització i romanticisme*, Barcelona: Museu d'Història de Barcelona.
- Duran, Carola (ed.) (2016): *Correspondència entre Àngel Guimerà i Jaume Ramon i Vidales, 1865–1898*, Lleida: Punctum.
- Even-Zohar, Itamar (1999): «La literatura como bienes y como herramientas», in: Villanueva, Darío / Monegal, Antonio / Bou, Enric (ed.): *Sin fronteras: ensayos de literatura comparada en homenaje a Claudio Guillén*, Madrid: Castalia, 27–36.
- Ferrando, Antoni (2000): «Fabra i el País Valencià», in: Argenter, Joan A. (ed.): *Simposi Pompeu Fabra*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 121–157.
- / Nicolás, Miquel (2011): *Història de la llengua catalana*, Barcelona: UOC.
- Freixes, Andreu (2009): «La recuperació vuitcentista de la idea dels Jocs Florals de Barcelona», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes LVIII* [= *Miscel·lània Joaquim Molas*; 3], 115–164.
- (2011): «La gènesi dels Jocs Florals», in Domingo (ed.), 13–37.
- (2014): *Els Jocs Florals de Barcelona (1859–2009). Un passeig per la història*, Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament d'Ensenyament.
- Fuster, Joan (1971): *Literatura catalana contemporània*, Barcelona: Curial [edició citada: 6a, 1982].
- Ginebra, Jordi (2000): «Actitud lingüística de Josep Yxart, Joan Sardà i Narcís Oller», in: Domingo, Josep M. (ed.): *Actes del Col·loqui Josep Yxart i el Seu Temps*, Tarragona: Diputació de Tarragona, 79–97. Reproduït [edició citada] in Ginebra (2010), 69–90.
- (2003): «La Renaixença des del punt de vista de la història social de la llengua», in: *Professor Joaquim Molas. Memòria, escriptura, història*, Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, vol. I, 513–534. Reproduït in Ginebra (2010), 31–51.

- (2010): *Llengua, nació i modernitat. Projectes i conflictes en la Catalunya dels segles XIX i XX*, Valls: Cossetània.
- Kailuweit, Rolf (2003): «Cap a la Renaixença. Els canvis en l'arquitectura i en les actituds lingüístiques al segon terç del segle XIX», in: Zimmermann, Marie-Claire / Charlon, Anne (ed.): *Actes del Dotzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes. Universitat de París IV-Sorbonne, 4–10 de setembre de 2000*, vol. III, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 459–484.
- Lanes-Marsall, Julien (2008): «Periodisme satíric en català del que ara's parla: els almanacs humorístic de la “Librería Española” d'Innocenci López i Bernagossi com a exemple», *Catalonia* 1, 1–18.
- / Ortega, Marie-Linda (2013): «“Setmanaris en català que ara's parla” en los años 1860: nuevos espacios de popularización del catalanismo cultural», in: Gabriel Sirvent, Pere / Pomés i Vives, Jordi / Fernández Gómez, Francisco (ed.): *España «Res publica». Nacionalización española e identidades en conflicto (siglos XIX y XX)*, Granada: Comares, 113–134.
- Llorente, Teodor (1879): «Discurs llegit per D. Teodor Llorente, president de la societat valenciana “Lo Rat-Penat” al inaugurar los travalls del present any», *La Renaixença* IX, II, 11 (15 desembre), 489–495.
- Lo Mestre (1867): «Literatura catalana», *Lo Noy de la Mare* II, 32 (13 gener), 1–2.
- Marfany, Joan-Lluís (1992): «Renaixença, la», in: Mestre, Jesús (ed.): *Diccionari d'història de Catalunya*, Barcelona: Edicions 62, 908.
- (2003): «En pro d'una revisió radical de la Renaixença», in: *Professor Joaquim Molas. Memòria, escriptura, història*, Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, vol. II, 635–656.
- (2017): *Nacionalisme espanyol i catalanitat. Cap a una revisió de la Renaixença*, Barcelona: Edicions 62.
- Martínez-Gil, Víctor (1997): «Correctors i escriptors en la literatura catalana: el concepte de coautoria lingüística», *Llengua & Literatura* 8, 189–218.
- (1999): «L'evolució textual de *L'Escanyapobres*», in: Sunyer, Magí (ed.): *Actes del Col·loqui Narcís Oller. Valls, 28, 29 i 30 de novembre de 1996*, Valls: Cossetània, 277–286.
- Massot i Muntaner, Josep (1988): «Tomàs Forteza i la polèmica dels plurals en -es», in: *Miscel·lània Joan Gili*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 361–374. Reproduït in Massot i Muntaner (1993), 28–37.

- (1993): *Llengua, literatura i societat a la Mallorca contemporània*, Barcelona: Curial / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Miracle, Josep (1960): *La restauració dels Jocs Florals*, Barcelona: Aymà.
- Morell, Carme (1995): *El teatre de Serafi Pitarra: entre el mite i la realitat (1860–1875)*, Barcelona: Curial / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Murgades, Josep (2013): «Fabra, el naturalisme previ a l'arbitrarietat», in: Domingo, Josep M. / Llovera, Anna (ed.): *De realisme. Aproximacions i testimonis*, Lleida: Punctum, 105–117. Reproduït in Murgades (2018), 33–47.
- (2018): *Escrits sobre Fabra*, Lleida: Pagès Editors.
- Oller, Narcís (2014): *Memòries. Història de mos llibres i relacions literàries*, pròleg d'Enric Cassany, Valls: Cossetània.
- Panyella i Ferreres, Ramon (2006): «L'escriptor catalanista de la Renaixença: Francesc P. Briz, el model més pur», in: Panyella, Ramon / Marrugat, Jordi (ed.): *L'escriptor i la seva imatge. Contribució a la història dels intel·lectuals en la literatura catalana contemporània*, Barcelona: L'Avenç, 62–88.
- (2013): *Francesc Pelai Briz: entre la literatura i l'activisme patriòtic*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Pinyol i Torrents, Ramon (2011): «Literatura, ideologia i política. A través de la història dels Jocs Florals», in Domingo (ed.), 77–100.
- / Bassó, Jacint (1997): «La polèmica dels plurals en *-es* en els Jocs Florals de 1875. Vuit textos satírics anònims i un text inèdit coetani de Verdaguer», *Llengua & Literatura* 8, 401–435.
- Pla i Arxé, Ramon (1975): «“L'Avenç” (1881–1915): la modernització de la Renaixença», *Els Marges* 4 (maig), 23–38.
- Pujol, Enric (2009): «Història de Catalunya. Antoni Aulèstia i Pijoan», in: Simon, Antoni (ed.): *Tendències de la historiografia catalana*, València: Universitat de València, 392–394.
- Ramon i Vidales, Jaume (1870): «Catalanistas á mitxas», *La Gramalla* 1, 18 (10 setembre), 1. Reproduït in Tomàs (1992), 38–39.
- Roca, Rafael (2011): *El valencianisme de la Renaixença*, Alzira: Bromera.
- Rodríguez Marín, Rafael (1988): «El lenguaje como elemento caracterizador en la novela de la Restauración», in: Lisorgues, Yvan (ed.): *Realismo y naturalismo en España en la segunda mitad del siglo XIX*, Barcelona: Anthropos, 98–117.

- Rossich, Albert (2006): «Els dos registres lingüístics de la poesia de Verdaguier», *Anuari Verdaguier* 14, 111–129.
- (2019): «Perspectiva de la Renaixença (1859–1877)», in: Comas Closas, Francesc / Rodó Rodà, Jordi / Puig i Oliver, Jaume de (ed.): *125 anys de les Bases de Manresa (1892–2017)*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 111–158.
- Rovira i Virgili, Antoni (1924): «La prosa catalana», *La Publicitat* XLVI, 15694 (16 abril), 1.
- (1925): «L'idioma format», *La Publicitat* XLVII, 16007 (9 juliol), 1.
- (1999): *Siluetes de catalans*, edició de Montserrat Corretger, Barcelona: Proa.
- Sanchis Mollà, Hèctor (2015): «*Los balls sense vel* (1858): descripció lingüística d'un text religiós del s. XIX», *Revista de Llengües y Literaturas Catalana, Gallega y Vasca* 20, 41–58.
- Sardà, Joan (1870): «Observacions sobre la moderna restauració lliteraria de Catalunya», *La Gramalla*, I, 2 (21 maig), 1; 3 (28 maig), 1. Reproduït [edició citada] in Tomàs (ed.) (1992), 9–13.
- (1879): «*Lo Reliquiari*, per Francesc Matheu», *La Renaixensa* IX, I, 2 (31 gener), 44–46.
- (1889): «La literatura catalana en 1888», *La España Moderna* I, 1 (gener), 133–149.
- Segarra, Mila (1985): *Història de l'ortografia catalana*, Barcelona: Empúries.
- Solà, Joan (1980): «El català que ara es parla», *L'Avenç* 27 (maig), 47–54.
- Sunyer, Magí (2012): «Una reflexió sobre el primer antinormisme», in: Pradilla, Miquel Àngel (ed.): *Fabra, encara. Actes del III Col·loqui Internacional «La lingüística de Pompeu Fabra» (Tarragona, 17, 18 i 19 de desembre de 2008)*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 169–176.
- Thiesse, Anne-Marie (1999): *La création des identités nationales. Europe, XVIIIe–XXe siècle*, París: Seuil.
- Tomàs, Margalida (1977): «Marià Aguiló i els Jocs Florals de Barcelona, 1859–1875», *Randa* 5, 136–169; 6, 118–151.
- (1992): «La Jove Catalunya: entre la literatura i la política», pròleg in Tomàs (ed.), V–XLIV.
- (2009a): *L'obra literària i crítica d'Antoni Aulèstia i Pijoan*, Reus: Associació d'Estudis Reusencs.

- (2009*b*): «La construcció del model lingüístic de Marià Aguiló», *Anuari Verdguer* 17, 457–478.
- (ed.) (1992): *La Jove Catalunya. Antologia*, Barcelona: Edicions de la Magrana / Diputació de Barcelona.
- Turull i Crexells, Isabel (2014): «Maragall en les consideracions lingüístiques de Carles Riba», *Haidé* 3, 153–162.
- (2018): *Carles Riba i la llengua literària durant el franquisme. Exercicis de simplicitat*, Venècia: Edizioni Ca'Foscari.
- W. (1879): «*Clarís*, drama en 3 actes y en vers original de D. CONRAT ROURE», *La Renaixença* IX, II, 11 (15 desembre), 531–532.
- Yxart, Josep (1886): *El año pasado. Letras y artes en Barcelona*, Barcelona: Establecimiento Tipográfico-Editorial Daniel Cortezo y Cia. Reproduït [edició citada] in: Yxart, Josep (1995), 99–289.
- (1888): «Poesías de Ángel Guimerá», in: Yxart, Josep: *El año pasado. Letras y artes en Barcelona*, Barcelona: Librería Española de López, 213–282. Reproduït [edició citada] in Yxart (1995), 593–638.
- (1890): «Lluytas de la vida. – L'hereu Noradell. Estudi de família catalana per Carles Bosch de la Trinxeria», in: Yxart, Josep: *El año pasado. Letras y artes en Barcelona*, Barcelona: Librería Española de López, 72–85. Reproduït, amb el títol «*L'hereu Noradell*, de Carles Bosch de la Trinxeria», in Yxart (1991), 92–102.
- (1991): *Novel·listes i narradors*, edició a cura d'Enric Cassany, Barcelona: Curial.
- (1995): *Obra completa*, edició a cura de Rosa Cabré, vol. I, Barcelona: Proa / Ajuntament de Tarragona.
- Jordi Ginebra, Universitat Rovira i Virgili, Departament de Filologia Catalana, Avinguda Catalunya, 35, E-43002 Tarragona, <jordi.ginebra@urv.cat>, ORCID: 0000-0002-8426-6548.